

ИНГЛИС ТИЛ БИЛИМИНДЕ ФРАЗЕМАЛАРДЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҢҮИ ХӘМ ОЛАРДЫҢ РУС ТИЛ БИЛИМИНЕ ТӘСИРИ

Ф.Қ.Торбаева – оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлкетлик университети

Таянч сўзлар: гендер, жинс, лингвистика, андроцентризм, эксплицит, имплицит, фрейм, идиома, гендерли компонент.

Ключевые слова: гендер, пол, лингвистика, андроцентризм, эксплицитный, имплицитный, фрейм, идиома, гендерный компонент.

Key words: gender, sex, linguistics, androcentrism, explicit, implicit, frame, idiom, gender component.

Фразеологиялық бирликлер хәм олардың изертлениўи англис тил билиминдеги ең актуал мәселелердин бири болып табылады. Бул темада илимпазлар өзлериниң кызығыўшылықлары тийкарында бир қатар диссертация, монография хәм илимий мақалаларын жазды. Өз гезегинде бул мийнетлер улыўма тил билиминдеги, әсиресе рус тил билиминдеги фразеологизмлер тараўындағы жаңа көз-қараслардың пайда болыўына, фразеологиялық бирликлердин лексикалық, грамматикалық, стилистикалық өзгешеликлерин анықлаў хәм баҳалаўға хызмет етти. Атап айтқанда, В.В.Гузикованың «Лингвокультурологическая специфика фразеологических единиц английского языка» (Екатеринбург, 2004), А.В. Куниниң «Курс фразеологии современного английского языка: учебник для институтов и факультетов иностранного языка» (Москва: ВШ., 1986), Т.Н.Федуленкованың «Сопоставительная фразеология английского, немецкого и шведского языков» (Москва, 2012), Н.И. Мосунованың «Парадигматические и синтагматические свойства компонентов фразеологических единиц современного английского языка» темасындағы диссертациясы (Минск, 1988), «Фразеологическая составляющая концепта “work/labour” в английском языке» (Вестник МГЛУ, 2010. №5), «Способы перевода фразеологизмов как инструмент обнаружения их национально-культурной специфики» (Коммуникативные технологии в системе современных экономических отношений, Минск: 2010, 28-29-январь), «Образная основа фразеологизмов английского языка, обозначающих концепт “work/labour”» (Вестник МГЛУ. 2011. №3) хәм тағы баска да мийнетлери жазылған.

Гендер факторы лингвистикалық аспекте бир қатар рус тилшилери тәрәпинен илимий изертленген. Атап айтқанда, О.А.Васькова, М.Д.Городникова, Е.И.Горошко, Д.О.Добровольский, И.В.Зыкова, А.В.Кирилина, В.А.Никольская, В.В.Потапов, В.Н.Телия, И.И.Халева [1] хәм тағы басқалар өзлериниң изертлеўлеринде гендердин лингвистикалық мәдениатының тийкаргы концептин де тилдин коммуникативлик функциясы сыпатында үйренген. Мәселен, Е.И.Горошко өзиниң илимий жумысында моделлестиріў хәм бақлаў методикасынан пайдаланып, жазба текстлердин анализи хәм еркин ассоциативлик эксперимент коммуникациялардың жәмийетлик-социаллық хызметі олардың тек ғана жынысы хәм жасы менен емес, ал билим дәрежеси хәм жәмийетлик орны менен де байланыслы екенлигин дәлиллеп берди.

Тилши алым В.В.Потапов гендерология аспектинде көп қатламлы стратегияны ислеп шықты. Гендер машқалаларының системалы анализи Д.О.Добровольский хәм А.В.Кирилина тәрәпинен әмелге асырылып, олардың илимий мийнетинде бес тийкаргы бағдардың бар екенлиги дәлилленип, олар бойынша жаңа жуўмақлар жасалған. Ал, жоқарыдағы атап өтилген белгили илимпазлардың бири В.Н.Телия өзиниң монографиясына рус фразеологиясында «хәял» концептиниң сәўлелениў машқаласына бир параграфты киргизди. А.В.Кирилинаның докторлық диссертациясы рус паремиялогиясындағы гендер стереотиплериниң изертлениўине арналды. Гендерология англис тил билиминде ассоциативлик хәм когнитивлик өлшем

тийкарында, хәял хәм ер адамның лингвистикалық санасындағы өзгешеликлерге байланыслы халда үйренилген. Фразеологизмлердин мәдений коннотацияларын анықлаў хәм олардың мазмуны жағынан образлар, тымсаллар, ырымлар хәм олардың сүўретлеў аспектинде лингвистикалық изертлеўге кириўи, анық тилде миллий-мәдений өзине, аксиологиялық анализ, ер хәм хәял манифестациясын миллий тилде мәдений детерминлескен бирлик сыпатында үйренилиўи бир тәрәптен, олардың мәдений тамырлары хәм келип шығыўы жағынан улыўма болған басқа тиллерде вариантларын анализ етиў, екінши тәрәптен, оларды сәўлелендириў мүмкиншилигин береді. Илимпаз В.И.Карасиктиң пикирин тастыйықлаған халда, биз концептлерди дәслепки мәдений системалар, сөз мәнисиндеги объектив мазмун көриниси, сол себебли инсан искерлигиниң түрли тараўларына көшкен, атап айтқанда, түсиниўи (илим) хәм образлы сүўретлеў (санаат) хәм пүткіл әлемди күнделикли турмыс шеңберинде аңлаў сыпатында түсинемиз [2:55].

Фреймлерди фразеологизмлер хәм паремиялар базасында үйрениў, олардағы образлар курамын анықлаў, сол орында когнитив-дискурсив методлардан пайдаланыў фразеологияда ер хәм хәял концептлериниң қолланылыўы хаққында толық түсиниклер береді. Буннан тысқары, англис фразеологизмлері социаллық, гендер, этникалық хәм рассалық өзгешеликлері менен символлық характерге ийе екенлигинде атап өтиўимиз керек.

Гендердин концептуалласыў хәм категорияласыў процесинде метафоралық хәм метонимиялық қураллар жәрдемінде концептуал қайта ислеў, қайта шөлкемлестиріў әмелге асырылады. Концептуал метафора хәм метонимия жаңа гендерли мазмунлардың қәлиплесиўинде актив қатнасады. Инглис тилинде алып барылған анализлер нәтижелери концептуал метафоралардың пайда болыўына тәсир еткен бир қатар тийкаргы дәреклерди анықлаўға жәрдем берген. Және де фразеологиялық мәни үйренилиўинде тийкар сыпатында идиомалар семантикасының концепциясы алынған. Бундай концепция В.Н.Телия тәрәпинен идиоманың семантикалық системасын кураўшы, микрокомпонентлер сыпатында қатнасыўшы, иерархиялық тәртипке салынған модел сыпатында төмендеги классификация усынылған:

- 1) Фразеологиялық бирлик мазмунында сәўлелениўи дескриптивлик микрокомпонент;
- 2) баҳалаўшы микрокомпонент, сүўретлеўи идиоманың баҳасын белгилейди;
- 3) мотивациялық микрокомпонент, барлыққа мас ямаса мас болмаған, реал емес сүўретлеўге тийкарланған образ;
- 4) эмотив микрокомпонент, фразеологиялық бирлик курамындағы эмотивли сүўретлеў хаққындағы информацияларды бирлестиреди;
- 5) стилистикалық микрокомпонент;
- 6) грамматикалық микрокомпонент, ямаса идиомалардың морфологиялық, синтактикалық хәм де фонетикалық формалары хаққындағы мағлыўматлар [3:34].

Ал, илимпаз И.В.Зыкова фразеологизмлер семантикасында және бир компонент – гендерли макрокомпонент бар екенлиги хаққындағы гипотезаны

усынады. Ол жокарыда көрсетилген компонентлердин хэммеси менен байланыслы болган ұазыйпаға кириседи. Бундай ұазыйпа идиомаға жүкленип, ер / хаял мәдениі түсиниклерин адекват формада түсиндирилиўине жәрдем береді [4:29].

Фразеологиялық мазмундағы гендерли компонент эксплицит формада – сүүретлеў планында идиоманың мазмуну планында да (*man of the moment*), имплицит тәризде мазмун планында қатнасады. Мәселен: *bit of fluff (or skirt)* – сезимтал хаял, *hot stuff's sexually attractive* – темпераментли хаял. А.В.Кунииниң түсиндириўинше, имплицитлик лингвистикалық кураллар функцияға кирискенинде сөзлерди тежеп қолланыўдың әхмийетли куралы болып есапланады [5:99].

Фразеологиялық бирликтің гендер компонентиниң анық характерин көрсетиўде денотанттың ер ямаса хаял екенлигин белгилеўши атлық хэм алмасықлар қолланылады: *man, boy, girl, woman, lady, he, she, Jack, Tom, Mary* хэм т.б. Бундай фразеологиялық бирликлер семантикасынан образлар жасаў бир қанша аңсат болады, яғный олардағы компоненттиң өзи гендерге тийисли екенлигин сәўлелендиреди. Мәселен: *a man for all seasons* – ҳар қандай тәшўишке төзимли киши; *a girl Friday* – исенимли қаниге. Тилде мазмуну анық сәўлеленген фразеологиялық бирликлер салыстырмалы көбирек болып, үлкен топарды қурайды. Ал, мазмуну жасырын болган фразеологиялық бирликлер азырақ болады, яғный аз топарды қурайды. Оларда гендерли компонент тап фразеологиялық бирликтің өзінде «перде артында» болады. Мысалы: *skirt chaser* – бул фразеологиялық бирликти бизиңше «хаялларға өш киши, қатынпаз, хаялларға сүйкеліўди унататуғын еркек» деп сыпатында аўдармалаў мүмкин. Бул бирликте жасырын көринистеги еки компонент *skirt* - юбка, яғный хаял хэм *chaser* - аңшы, яғный еркек сөзлери бирлесип, өзара қатнасыққа кирискен. Адамның жасын сәўлелендириўши фразеологиялық бирликлерде мазмунды жасырын көрсетиў хәр түрли болады: *a dolly bird* – жас сада қыз (сөзбе-сөз: «қуўыршақ қус»); *old trout* – қартайған албаслы (сөзбе-сөз: «қартайған тасбақа»); *a bit of fluff* – жас келиншек, қыз (сөзбе-сөз: «жүдә мамық»). Мазмуну анық сәўлеленген гендер белгили фразеологизмлер арасында ер хэм хаяллардың кәсиплик хызметин көрсетиўши бирликлер көп қолланыўын атап өтиўимиз керек. Мәселен: *a boy in buttons* – жүгирдек; *a Jack of all trades* – қолы алтын, қолы гүл, қолынан хәр қандай ис келетуғын киши; *a hello girl, a woman of letters* – хаткер қыз, жазыўшы хаял хэм т.б.

Семантикасында гендерли компоненти бар болган фразеологиялық бирликтің өзине тән өзгешеликлери ҳаққында айтылғанда, сондай жуўмаққа келиўимиз мүмкин: өзиниң репрезентативлиги, тилдиң барлық өлшемлеринде көринисин табыў қәбилети арқалы гендер лингвистикалық жағдайды, миллий тил мәдениатын өзінде сәўлелендиреди [6:89-90].

Фразеологизмлердиң когнитив өзгешеликлерин илимий изертлеген Н.Ф.Алефиренко айрықша белгили «когнитив структурасын», концепт «билимлер фразеологиялық бирликлерде объективлестирилген универсал кәлиптеги формат» екенлигин анықлаған [7:279]. Концепт хэм фрейм арасындағы жетерли дәрежеде бекем байланыслар бар болса да, бул байланыслар, бириншиден хәр еки түсиниктиң инсан санасында билимлер базасын репрезентациялаў дәрежеси менен, екншиден, олардың онтологиясының

ментал система сыпатында улыўмалылығы менен шәртленген, буннан тысқары, олар арасында аналогия өткизилмейди. Концепт хэм фрейм арасында анық хэм жетерли дәрежеде парық бар: концепт тәртипли, бир пүтин, тил өлшемлериниң ең киши минимал (бөлинбейтуғын) бирлиги де бола алады [8:234].

Илимпаз М.Минский фреймди статистикалық, информация системасы, стереотип жағдайлардың репрезентациясы ушын зәрүр информация системасы сыпатында тәрийиплейди [9:7]. Фрейм лингвистикалық бағдарланған концепт болып, билимлерди лингвистикалық жақтан тәмийинлейди, пүтин бир когнитив контекст, бир пүтин система сыпатында хәркет етеди, когнитив матрица болса – түрли когнитив контекстлердиң компонентлери менен интегративлик тәризде бирден-бир қурамалы концепт шеңберинде усынылатуғын системасы есапланады [10:49]. Фреймлерди тәжирийбе топлаў хэм түсиниў семантикасының қәлиплестириў куралы сыпатында изертлеген илимпаз Ч.Филлмор оларды тил материалын баян етиў хэм түсиндириў куралы сыпатында қарайды хэм лингвистикалық материал хэм де фреймлер ортасындағы бар болган байланыслардың бар екенлигин тастыйықлайды [11:83]. Фреймди тап сондай түсиниўи фразеологиялық бирликлер семантикасы анализиниң тийкарын қурайды хэм бул фразеологизмлердиң мәниси астындағы мазмунды түсиниўди тәмийинлеўши когнитив системаларды изертлеўди үгитлейди [12:233]. Солай етип, фразеологиялық бирликлер семантикасындағы белгили бир фрейм репрезентация етилгенинде, айрым компонентлердиң мәниси бирден-бир, комплекс жағдайға байланыслы ҳалда кең көлемде анықланады. Бул жағдайды билиў хәр бир фразеологизмниң мазмунын бир пүтин түсиниў мүмкиншилигин береді.

Гендерлик мазмундағы анаў ямаса мынаў жынысқа тийисли фраземалар унамлы ямаса унамсыз бахалаўшы көрсеткишлерге де ийе болып келеди. Мәселен, ер адамлар күш-қудирет, лидерлик, батырлық көз-қарасларынан унамлы бахаланады: *a man of his hands* – күшли, мәрт еркек; *a heart of oak* – батыр еркек. Ер адамларға тән қәсийетлер хаялларды унамсыз характерлеп бахалаў ушын қолланылады: *(as) gentle as a lamb* – нәзик тәбиятлы, нашар, қозыдай жуўас; *gal boy* – сүүкылдақ қыз.

Инглис мәдениатында хаяллардың жәмийеттеги тутқан орнына байланыслы тарийхый қәлиплескен андроцентрикалық қатнасықтың пәсенлеп барыўы көзге тасланады: үй бийкеси модели хаял әмелдар модели менен алмасады: *career girl / woman* – лаўазымға умтылыўшы хаял. Түрли контекст хэм дискурслердеги гендерли фреймлер ортасындағы түрлише қарама-қарсылықлар да бар. Мәселен:

«maternity» – аналық субфрейми сиясатшы хаяллар ушын актуал емес;

«courage» – батырлық субфрейми болса, дипломатиялық қатнасықлар шеңберинде хызмет етиўши ер адам ушын актуал емес.

Улыўма алғанда инглис тил билиминдеги гендерлик мазмунды аңлатыў ушын гендер бояўлы фразеологиялық бирлик структурасындағы хәр бир компонентти есапка алыў кереклиги айтылады. Себеби, хәр бир компонент белгили бир дәрежеде мазмунды сәўлелендиреди хэм фразеологиялық бирликке өзине тән тәсиршеңлик, мазмундылық, образлылық береді.

Әдебиятлар

1. Васькова О.А. Гендер как предмет лексикографического описания (на материале фразеологии). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2006. – С. 21; Городникова М.Д. Гендер в коммуникативной интеракции // Гендер: язык, культура, коммуникация: Доклады Второй Международной конференции. – Москва: МГУ, 2002. – С.70–76; Горошко Е.И. Особенности мужского и женского стиля письма // Гендерный фактор в языке и коммуникации: Сб. науч. тр. МГЛУ. Вып. 446.- Москва, 1999. – С. 44–60; Добровольский Д.О., Кирилина А.В. Феминистская идеология в гендерных исследованиях и критерии ее научности. //

Гендер как интрига познания. – Москва: Рудомино, 2000. – С.19-35; Зыкова И.В. Гендерный компонент в структуре и семантике фразеологических единиц современного английского языка. Дис. ... канд. филол. наук. – Москва: МГУ, 2002. – С. 219 ; Кирилина А.В. Гендерные аспекты языка и коммуникации: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Москва, 2000. – 40 с.; Никольская В.А. Гендерные асимметрии и стереотипы в английской фразеологии. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Н. Новгород, 2005. – 23 с.; Потапов В.В. Современное состояние гендерных исследований в англоязычных странах // Гендер как интрига познания, 2000. - №1. – С.94-95; Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Наука, 1996. – 334 с.; Халеева И.И. Гендер как интрига познания // Гендер как интрига познания. Сборник статей. – Москва: 2000. – С.9-18.

2. Карасик В. И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. – Волгоград: 2001, 55-6.

3. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: «Наука», 1996, 34-6.

4. Зыкова И.В. Гендерный компонент в структуре и семантике фразеологических единиц современного английского языка. Дис. ... канд. филол. наук. – Москва: МГУ, 2002. 29-6.

5. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: «Высшая школа», 1996. 99-6.

6. Павленко Н.А. Гендерный компонент в семантике английских фразеологических единиц. //Филологические трактаты. – Донецк: Донецкий Национальный университет, 2013. № 2. 89-90-6.

7. Алефиренко Н.Ф. Когнитивно-семиологическая сущность фразеологизма. // Проблема семантики языковых единиц в контексте культуры. –Москва: 2006. 279-6.

8. Ромашина О. Ю. Фреймовый анализ семантики фразеологических единиц. –Белгород: 2008. № 2. 234-6.

9. Минский М. Фреймы для представления знаний. –Москва: 1979. 7-6.

10. Болдырев Н.Н. Концептуальная основа языка // Когнитивные исследования языка. Вып. IV. Концептуализация мира в языке: коллектив. Моногр. / Гл. ред Е.С.Кубрякова. – Москва: ИЯ РАН; Тамбов: Изд-во ТГУ, 2009. 49-6.

11. Филлмор Ч. Дж. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. –Москва: 1988. 83-6.

12. Ромашина О. Ю. Фреймовый анализ семантики фразеологических единиц. – Белгород: 2008. № 2. 233-6.

РЕЗЮМЕ

Бу мақола инглиз тилшунослигида фраземаларнинг таъсири ва уларнинг рус тилшунослигида таъсири ҳақида сўз юритилади. Мақолада фраземаларнинг семантик тузилмасини ташкил этувчи классификацияланган моделнинг ва ушбу моделга қўшимча гендер компонентининг мавжудлиги ҳақидаги фикрлар ўрганилган. Гендер компоненти фразема семантикасида эксплицит ёки имплицит тарзда қатнашиши мумкинлиги ҳақида сўз боради, бир қатор мисоллар келтирилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены точки зрения лингвистов касательно классификации семантического строя фразем, в состав которой так же можно отнести и гендерный компонент. Гендерный компонент семантики фразем может участвовать как в эксплицитной, так и в имплицитной форме. В статье приведены примеры фразем с гендерным компонентом в составе.

SUMMARY

The article considers the points of view of linguists regarding the classification of the semantic structure of phrasemes, which can also include the gender component. The gender component of phraseme semantics can participate both in explicit and implicit form. The article provides examples of phrases with a gender component.

SOMATIZMLIK FRAZEOLIGIZMLERDİN LINGVOMÁDENIY IZERTLENIWI

S.Shunnazarova –*filologiya ilimleriniń kandidati, docent*

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: frazeologizm, somatizm, sema, leksika-semantika, fonetika, komponent, konsept, lingvomadaniy tahlil, frazeologik lug'at.

Ключевые слова: фразеологизм, соматизм, сема, лексико-семантика, фонетика, компонент, концепт, лингвокультурологический анализ, фразеологический словарь.

Key words: phraseology, somatism, sema, lexical-semantics, phonetics, component, concept, linguacultural analysis, phraseological dictionary.

Türkiy til biliminde, sonıń ishinde qaraqalpaq til biliminde somatikalıq frazeologizmler arıawlı izertlenbegen. Somatizm frazeologizmler joǵarı oqıw ornına arnalǵan leksikologiyalıq sabaqlıqlarda jol-jónakey aytılp ótilgen. Qaraqalpaq tilinde búgingi kúnge shekem bir qatar frazeologiyalıq sózlikler baspadan shıqtı. Qaraqalpaq tilinde, ásirese folklorlıq shıǵarmalar, kórkem shıǵarmaların tilinde de somatizmlik frazeologizmler haqqında ayılǵan sın pikirler bar. Qaraqalpaq til biliminde búgingi kúnge shekem somatizmlik frazeologizmler boyınsha arıawlı sózliklerdin bolmawı, yamasa sonday-aq arıawlı ilimiy-izertlew jumıslarınń júzege kelmegenligi búgingi til biliminde aktual mashqalalardan biri.

Somatizm frazeologizmler onıń fonetikalıq, grammatikalıq qurılısı, leksika-semantikalıq mánisi, lingvomádeniy analizleniwı óz sheshimin kútip turǵan áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı.

Búgingi kún til iliminde pútkil álemnıń tillik kórinisin júzege keltiretuǵın nızamlıqların bir tutas túrde úyrenetuǵın baǵdarlar payda boldı.

Til - bul mádeniy fenomen. Adam balasınıń ózin qorshaǵan dúnya haqqındaǵı bilimlerin antropocentrik paradigma kózqaraslarınan salmaǵın anıqlaw, ásirese somatizimlik frazeologizmler tiykarında teoriyalıq ilimiy juwmaqlardı shıǵarıw oǵada úlken áhmiyetke iye.

Frazeologizmler zat, nársе, túsinik, qubılıs atamaları, olardıń quramında dominanta sóz wazıypasında keledi. Olardan eń bashlıqların adam menen qatnaslı, adamnıń

músheleri atamaların bildiretuǵın sózlerdin uytqı (negiz, tiykar) sóz bolıp kelip, turaqlasqan quramǵa, belgili mánilik bildiriwlerge iye bolıwı. Atap aytqanda, bas, kóz, qol, murın, ayaq, júrek, bawır, ishek, barmaq, moyın, julın hám taǵı basqa sózler qatnasında keliwi somatikalıq frazeologizmlerdin qatarın quraydı.

Somatikalıq frazeologizmlerdin júzege keliwinde eń dáslep etnolingvistikalıq faktorlar belgili xızmetti atqaradı. Sebebi, frazeologizmlerde xalıqtıń milliy ózgeshelik belgileri de óz kórinisin iye. Sonlıqtan da, somatikalıq frazeologizmler barmawı ilimpazların diqqatın tartıp kelgen.

Kópshilik tillerde somatikalıq frazeologizmlerdin mánisi, grammatikalıq qurılısı, leksika-semantikalıq, tematikalıq jaqtan toparlastırılıw sıyaqlı mánileri de sóz etilgen. Misalı, Z.A.Bogus[1], J.X.Gerkova [2], L.V.Arxiptkina [3], Çjen Guancze [4], E.V.Nikolina [5] hám basqa da ilimpazlar somatikalıq frazeologizmlerdi lingvomádeniyattaniwshılıq aspekte qarastırǵan.

Somatikalıq frazeologizmler – hár qanday xalıqtıń uǵım túsiniklerin, ózin qorshaǵan ortalıqtı qabıllawın kórinisi hám onı óz dene múshelerine baylanıstırıp túsiniwı. Sonı menen birge, bul birlikler xalıqtıń turmıs tirishiligin, estetikalıq talǵamın, salt-dástúr, úrp-ádetlerin tolıq tanıtı alatıń birlikler bolıp sanaladı.

Türkiy tillerdiń ishinde qaraqalpaq tili de óziniń jeke leksikalıq ózgeshelikleri bar. Bul ózgesheliklerdin ishinde ásirese, frazeologizmler ayrıqsha orındı tutadı. Qaraqalpaq